

МІСЦЕ І РОЛЬ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ЕКОНОМІКО-ТЕОРЕТИЧНИХ РОЗРОБОК В ДОСЛІДЖЕННІ ПРОБЛЕМ АГРОВИРОБНИЦТВА В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ АГРОЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ 20-Х РР. ХХ СТ.

(чаянівська спадщина)

Здійснюється огляд центрів світової агро-економічної науки, зроблений О.В. Чаяновим в 20-х рр. ХХ ст. Підкреслюється роль і значення фундаментальних економіко-теоретичних розробок в дослідженні проблем агровиробництва.

Ключові слова: Сільськогосподарська економія; сільське господарство; Науково-Дослідний Інститут Сільськогосподарської Економії.

It is carried out the review of world agro-economic science done by Chayanov in 20-s of the XX century. The role and value of fundamental economic and theoretical developments in the research of agroindustry problems is emphasized.

Key words: Agricultural economy; agricultural; Scientific Research Institute of Agricultural Economy.

Досягнення стійкого економічного зростання країни необхідно передбачає як передумову встановлення збалансованого розвитку усіх галузей народного господарства. «Ахіллесовою п'ятою» в цьому відношенні в Україні залишається проблемний стан в розвитку вітчизняного агровиробництва. Не дивлячись на чисельні заяви на різних владних рівнях і потуги на місцях впровадження ринкових форм організації підприємств вітчизняного агросектору пробуксовується ось уже майже два десятиріччя, і не тільки у зв'язку з відсутністю достатніх коштів, дійового кредитування, інвестицій, відпрацьованих правових механізмів тощо, а перш за все у зв'язку з неіснуванням (зумовленим політичними подіями в країні, розпочатими ще в 30-х рр. ХХ ст.[10]) фундаментальних наукових економічних розробок теоретичного характеру стосовно сільського господарства.

Місце і роль фундаментальних науково-теоретичних розробок економічного спрямування образно порівнюємо з місцем і роллю фундаментальних інженерних знань при зведенні, скажімо, сучасних висотних споруд (котре й здійснюється абсолютно не так, як будівля хатинок, не на око, а з урахуванням високоточних інженерних розрахунків тощо). Тому коли мова йде про розбудову ринкових відносин в країні доречно згадується роль і місце в системі економічних знань такої фундаментальної науки як політична економія та різноманітних економіко-теоретичних складових курсу економік (мікроекономіка, макроекономіка, економічна політика, світова економіка та ін.), які загалом постають перед науковцями, дослідниками й студентами в якості виробничого суспільствознавства.

Важливою складовою виробничого суспільствознавства потягом сторіч виступало агрономічне суспільствознавство (з урахуванням специфіки галузі), представлене наукою «Сільськогосподарська економія».

В силу відомих подій політиканського й суб'єктивістського характеру з поч. 30-х рр. ХХ ст. сільськогосподарська економія поруч з такими науками як кібернетика, інформатика, генетика, мікробіологія та ін. була огульно віднесена до буржуазних лженаук [10]. Однак, на відміну від останніх, й досі не поновлена (в т.ч. у навчальних планах в системі вітчизняної освіти), що, на думку автора, пояснюється міцним забуттям у зв'язку з об'єктивними часовими обставинами (пройшло біля восьми десятків років!). Проте, така наука існувала! Вона викладалася у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах агрономічного і харчопереробного спрямування країни [2;3;6;7], була і є в пошані за кордоном [1;11;12]. Поруч з цим існували науково-дослідницькі установи з сільгоспекономії (зокрема, НДІ в Москві (який з 1919 р. до 1930 р. очолював О.В.Чаянов [5;8;9]) і Харкові (який навесні 1929 р. очолював М.М. Кажанов), вищий семінарій в Ташкенті(до керівництва якого принаймі протягом 1922—1927 рр. входив М.М. Кажанов) та ін.).

Постановка завдання. Вивчаючи взаємодію агро-виробничих відносин й факторів сільгоспвиробництва сільськогосподарська економія як наука поставала перед дослідниками теоретичною основою вчення про мислиме сільськогосподарське підприємство, досліджувала різноманітні форми організації його роботи [7]. Серед кола досліджуваних нею питань, до вивчення яких доречно було б звернутись і на сучасному етапі ринкових трансформацій, можна віднести історію розвитку різних форм кооперування на селі, питання меліоративного кредиту, дослідження рентоутворюючих чинників, оптимізацію технічної й економічної раціональності сільгоспвиробництва, сільгоспрайонування, кон'юнктурні дослідження (проводилися, зокрема, Кон'юнктурним інститутом (який з 1920 р. до 1928 р. очолював М.Д. Кондрап'єв [4]), який виділився з НДІ Сільгоспекономії), стапистичні розробки та багато ін., здійснюємого протягом усієї історії розвитку агроекономічної думки.

Результати. З метою відновлення наукових зв'язків (перерваних протягом бурхливого періоду військових і революційних подій 1914–1921 рр.) з центрами світової економічної думки, працюючими над питаннями сільського господарства, НДІ Сільськогосподарської економії (очолюєміий О.В. Чаяновим) з 1922 р. розпочинає відряджати своїх співробітників до наукових поїздок за кордон і налагоджує з провідними закордонними навчальними й академічними установами аграрного спрямування широкий обмін науковою літератури й кореспонденції. В результаті проведених наукових міроприємств в 1927 р. в «Бюлетені Державного НДІ Сільськогосподарської Економії» за №1–2 О.В. Чаяновим публікується огляд центрів економічної думки в області сільського господарства в Європі та інших країнах світу [12].

Центральне місце в чаянівському огляді займає розвиток науки «Сільськогосподарська економія».

Серед європейських країн, де ця наука набула найвищого піднесення, О.В. Чаянов (за отриманими за станом на час його публікації відомостями) відносить Німеччину й Англію.

«Німеччина — пише О.В. Чаянов завжди була класичною країною сільсько-господарської економії і в дійсний час цілком підтримує цю славу»[12, с.55]. Відзначивши роль А.Д. Тейєра й Й.-Г. фон Тюнена, які стояли у витоків сільсько-

господарської економії в Німеччині (кін. XVIII – др. пол. XIX ст.), О.В. Чайнов підкреслює як ця наука з достатнім успіхом підтримувалася в країні Ф. Еребо (якого з повагою називає не інакше як « очолювачем теперішньої європейської науки про організацію с.-господарства») й Т. Брінкманом (водночас обидва являлися дійсними членами НДІ сільсько-господарської економії в м. Москва [12, с.56]). Загалом за станом на 20-ті рр. XX ст. сільськогосподарська економія викладалася в 15 університетах й 5 спеціальних сільськогосподарських інститутах країни. З шести академічних центрів в області економії сільського господарства О.В. Чайнов виділяє Кенігсберг, Бреслау, Берлін, Бонн [12, с.55–56].

З кенігсберських науковців найбільший інтерес у О.В. Чайнова виявляли проф. Прайер (Prayer) й Ал. Мітчерліх (AL. Mithserlich). В центрі уваги досліджень першого з них (як випускника Московського університету) були праці на «російські» теми — про селянську оренду й столипінську аграрну реформу, а як члену Рейхстагу й політичного діяча — питання аграрної політики; головною темою іншого (як очолювача кафедри землеробства) було дослідження закону спадаючої продуктивності витрат в землеробстві в технічному розумінні [12, с.55].

В Бреслау (Сілезія) спеціальний Інститут з вивчення економії землеробства очолював проф. Р. Крцимовскі (R. Krgzomowsky), основна тематика досліджень котрого — філософія селянського господарства, серед співробітників відзначалися Радецькі (Radetzki), Гаазе (Haase) й Мещнер (Metzner), які працювали над робочим питанням в сільському господарстві й проблемами самозабезпечення країни сільгосппродуктами та ін. [12, с.55].

Найбільше ж значення серед німецьких центрів сільгоспеконومیї О.В. Чайнов відводив Берліну, де «на економічних кафедрах (працювали — *вставка автора публікації*) Зомбарт, Борткевич, Шумахер та інші» [12, с.55]. На перше ж місце був поставлений Ф. Еребо (F. Aereboe) як очолювач європейської науки з організації сільського господарства та з оцінки землі, а також з загальноекономічних питань, питань поточної політики, мит на сільгосппродукти. Ф.Еребо(Ф.Аеребоє) керував особливим інститутом з організації господарства, мав сотні учнів й викладав в Берлінській сільгоспшколі. Сам Ф.Еребо вважав одним зі своїх вчителів видатного російського сільгоспеконнома О.С. Єрмолова (або точніше його праці про системи господарств), добре знав російську мову й був непогано обізнаний з російською науковою літературою [12, с.56].

«В Берлінському університеті проф. М.Зерінгом (Max Sering) створений Науково-Дослідний Інститут С.-Х. Економії й Колонізації»[12, с.56]. В центрі уваги М. Зерінга та його колег, зокрема Фр.Шльомера (Fr. Schlömer) були дослідження з питань внутрішньої колонізації Німеччини, ринків сільгосппродукції та встановлення мит на неї, розвитку сільського господарства тощо.

Великим центром сільськогосподарської економії в Бонні являлася Сільськогосподарська академія, ректором якої був Т.Брінкман, найбільш яскравий й оригінальний учень Ф.Еребо [12, с.56], автор праць з економічних основ організації сільськогосподарських підприємств, систем господарства, дослідник шляхів технічного прогресу в сільському господарстві.

До складу німецької науки на думку О.В. Чайнова мають належати наукові установи й науковці таких німецькомовних країн як Австрія (на чолі з головним представником економіки землеробства Г. Фогелем (Gugo Vogel)) і Швейцарія (на чолі з творцем рахівничої статистики країни й автором курсу з економії сільського господарства Е.Лауром (Ernst Laur)) [12, с. 56].

Відзначаючи своєрідність англійської сільськогосподарської економії, а саме те, що вона «дуже сильно відрізняється від більш старих американських трафаретів і являє собою своєрідний синтез американських методів роботи з методами європейських, в тому числі й німецьких, наукових організацій в цій області» [11, с. 121] О.В. Чайнов окрім огляду цієї науки в Англії серед когорти європейських та інших країн світу, здійсненого у вже згадуємій вище статті 1927 р. [12] присвятив ще й окрему статтю, опубліковану в «Бюлетені Державного НДІ Сільськогосподарської Економії» в 1928 р. за № 1–4 [11].

Аналізуючи стан сільськогосподарської економії в Англії О.В. Чайнов відмічав в цій країні «вкрай велике й дуже плідне поживлення аграрної думки.

Центром цього поживлення являється особливий «Науково-Дослідний Інститут С.-Х. Економії», заснований проф. Г. Орвіном (C.Orwin) при Оксфордському університеті в 1913 році» [12, с.57–58]. Сам Г. Орвін (C.S. Orwin) являвся автором ряду праць з організації й рахівництва, а з 1924 р. — дійсним членом НДІ Сільгоспеконومیї в Москві [11, с. 118]. Серед тем чисельних наукових пошукань співробітників інституту (А.Брідж (A.Bridges), В.Піль (W.Peel), Ф. Превет (F. Prewett) та. ін) — мікроаналіз сільгоспрайонів й профільні дослідження, складання точного атласу сільського господарства (поширення культур (зокрема, економіка цукрового буряку) й худоби (зокрема, економіка туберкульозно-безпечного молока)) країни, питання організації господарства (рахунковий аналіз фермерських господарств; дослідження собівартості сільгосппродуктів; організація праці, спостереження над структурою виробляючого апарату господарства та її видозміненнями), динаміка сільгоспвиробництва, сільськогосподарські ринки [11, с.119–120; 12, с.58]. Вказані напрямки наукових досліджень цілком співпадали з аналогічними напрямками в роботі Чайнівського НДІ. Проте незвичним для сільгоспекономів Москви (з причин соціалістичної розбудови сільського господарства — створення колгоспів і радгоспів й водночас особливим для сільгоспекономів Оксфорду були праці з соціології сільського життя [11, с. 120]. Сам же О.В. Чайнов палко бажав, щоб науковці його НДІ подібно науковцям Оксфорду також взялися , причому якомога швидше, за аналіз економічного ефекту сільгоспівити й наукових досліджень сільського господарства або вивчення ролі особистості господаря в організації фермерського господарства [12, с. 58].

Серед усіх досягнень НДІ Сільгоспеконومیї в Оксфорді О.В. Чайнов відзначав «його великий вплив на англійське сільське господарство, головним чином, в області підготовки вченого персоналу...» [11, с.120], виділяючи серед вихованців Г.Орвіна перш за все А. Ашбі (A.W. Ashby) — директора вже іншого, Нового інституту сільськогосподарської економії в Оберсвіті (Ебрействіє; Aberystwyth), котрий до того ж являвся аграрним теоретиком англійської робітничої партії [11, С.120; 12, с.58], та проф. Кінга (King) — керівника сільськогосподарського економічного товариства в Рідінзі, котре проявило «велику енергію в області організації сільсько-господарської суспільної думки Англії , формах дещо нагадуючих роботу Вільно-Економічного Товариства в Росії» [11, с. 120] (Університет міста Рідінг був третім англійським центром сільськогосподарської економії [12, с.58]).

В своїй програмній статті, присвяченій науково-дослідницькій роботі в області сільськогосподарської економії А. Ашбі (Ежбі) розрізняв «два напрямки — приватногосподарський й народногосподарський; по відношенню до першого він пропонує застосовувати рахівничий, статистичний, експериментальний метод стаціонарних спостережень, а проблеми соціальної економії землеробства, як народногосподарського явища, вивчати географічним, статистичним й описовим методом» [12, с.58].

Науковці Оберсвіті видавали «The Welsh Journal of Agriculture», котрий за обсягом публікуємого матеріалу «претендував на одне з перших місць серед журналів з агроекономічних наук» [12, с.58]. Група економістів Рідінгу підготовлювала «видання регулярного трьохмісячного бібліографічного журналу спеціально з питань с. - х. економії та спорідненим їй дисциплінам» [12, с. 58].

Серед представників сільгоспекономії інших британських країн О.В. Чайнов згадує лише ірландського проф. Г.Олдгама (G. H. Oldham/помер в 1926 р./), не маючи, однак, на жаль відомостей про його спадкоємців [12, с.58].

Серед інших центрів економічної думки в області сільського господарства решти європейських країн, де існувала наука «Сільськогосподарська економія» О.В. Чайнов виділяє т.зв. лімітрофи (Естонія, Латвія, Литва, Польща) [12, с.53–54], скандинавські країни (Швеція, Фінляндія, Норвегія, Данія) і Голландія, [12, с. 54–55] романські (Бельгія, Іспанія, Франція, Італія) [12, с. 56–57] й східноєвропейські (Чехословаччина, Болгарія, Греція) [12, с. 57] країни.

В Естонії кафедру сільгоспекономії в Дерптському університеті з 1926 р. заміщував П.Кьопп (P. Kupp), який дослідив «в своїй дисертації монографію одного великого латишського господарства за роки війни й революції» [12, с 53].

В Латвії кафедра сільгоспекономії Ризького університету з поч.20-х рр. ХХ ст. «була зайнята П.Старцем, вихованцем (з рос. мови — «питомцем») — прим. автора публікації) С.-Петербурзьких Каменеостровських курсів й учнем Б.Бруцкуса» [12, с.54].

В Литві в Дотнуві (Dotnuve), що в 70 верстах від Ковно, в 1924р. «відкрився спеціальний с.-х. Інститут, розгорнутий з колишнього до війни середнього землеробського училища в сільсько-господарську Академію з двома відділеннями: сільсько-господарським й лісовим...

...викладацький склад в переважній кількості литовський, частково пов'язаний з Розумовським (де розміщувалася підмосковна сільськогосподарська академія — прим. автора публікації) (Рудзинський, Тонконос та ін.) — частково, з Німеччиною (Алекса (J. Aleksa), А. Рімка (A. Rimka), Гегалатіс (V. Gaigalatis)).

Ще більш багата економічними Інститутами й працями Польща, з котрих відмітимо 1) Познанський Університет — проф. Шрам (Szramm), 2) Варшавський Університет — проф. Бужак (Bujak) й проф. Станевич (Stanewicz)» [12, с. 54].

З двома з п'яти скандинавських країн — Фінляндією й Швецією — чайнівському інституту ніяких відносин зав'язати не вдалося. Тому О.В. Чайнов, посилаючись на довідникову літературу, лише вказує, «що в Швеції маютьсся два спеціальних С.-Х. Інститути, що в Альнарп й Упсала («Alnarp» й «Uppsala») й вища Лісова школа в Стокгольмі.

В Норвегії центром с.-х. економії являється Вища с.-х. школа (Norges Landbrukshøiskole, в Аас біля Осло) і в ній проф. Боргедаль (Borgedal). Центром його праць являються багаторічні дослідження селянських господарств на основі статистичної обробки рахівничих записів самих селян» [12, с. 54], здійснюємі за методологією швейцарця Е. Лаура, а також проблема інтенсивності в сільському господарстві країни [12, с. 54].

«В Данії главою с.-х. економії є професор О.Ларсен (O.H. Larsen), являючийся директором особливого Інституту С.-Х. Економії в Копенгагені й членом нашого Московського Інституту С.-Х. Економії» [12, с. 54]. За словами О.В. Чайнова О. Ларсен — беззаперечний авторитет «в питаннях організації датських господарств, а його Інститут має виключно практичне направлення впритулок до консультації з організації окремих господарств» [12, с. 54]. Що ж стосується зведень «про рентабельності датського господарства, побудовані на основі рахівництва декількох сотень селянських господарств» [12, с. 54], то, на думку О.В. Чайнова, вони за своєю серйозністю не поступаютьсся працям Е. Лаура [12, с. 54].

В Голандії на чолі сільгоспекономії «стояв проф. Коене (Koene), мавший цілу школу учнів й обширні праці з дослідження селянських господарств. Однак, під час війни він помер, і на його місце ніхто не висунувся» [12, с. 55]. О.В. Чайнов також вказував на очолювача великого економічного журналу країни проф. В. Стурта (W. Stuart), проте при відсутності знань про спрямування його праць [12, с. 55].

Ще більш мізерні відомості про стан сільгоспекономії були у О.В. Чайнова про романські країни (зокрема, відсутні на час публікації огляду вченого дані про Бельгію й Іспанію [12, с. 56]).

На чолі французької сільгоспекономії стояв проф. Гетьє (Hetier), проте встановити зв'язки з ним науковцям чайнівського інституту не вдалося [12, с. 57].

В Італії очолювачем школи сільгоспекономії перебував досить похилого віку (на час чайнівської публікації йому виповнилося 80 років) проф. Бордига (O. Bordiga); «... він випустив п'ятим виданням свій курс с.-х. економії, вражаючий своїми старими до Гольцевськими ще методами підходу до проблем і майже повним ігноруванням сучасних німецьких й англійських праць» [12, с. 57].

Водночас, «в Римі великий інтерес представляє Міжнародний Агрономічний Інститут, являючийся світовим центром для статистики сільського господарства. Його статистичні, юридичні й деякі інші зведення являються незмінним посібником для всякого працюючого з питань світового сільського господарства» [12, с. 57].

З усіх наукових центрів Європи під найбільшим впливом вітчизняних науковців знаходилася Прага (Чехословаччина). Тут очолювачем особливого дослідницького інституту й керівником щомісячного журналу «Землеробський Архів» був проф. В.Брдлік (V. Brdlik), який водночас був й дійсним членом чайнівського НДІ Сільгоспекономії в Москві.

«В Болгарії — писав О.В. Чайнов — до Цанківського перевороту кафедра С.-Х. Економії в Софії очолювалася проф. І.Моловим», який нібито був вихованцем Петровської сільськогосподарської академії в Москві [12, с. 57]. Проте, про стан справ в області сільгоспекономії в Болгарії (так само як в Румунії та Угорщині) нічого не було відомо [12, с. 57].

Завершується чайнівський огляд розвитку сільгоспекономії континентальної Європи Грецією, де на чолі інтенсивно працюючих науковців стояв проф. Д. Калітзунакіс (D. Kalitsunakis) з Афін. «Видаваний за його редакцією економічний журнал приділяє дуже багато місця як загальнотеоретичним проблемам (статті про Тюрго), так рівно результатам спеціальних досліджень грецького господарства» [12, с. 57]. Окрім Д. Калітзунакіса, О.В. Чайнов виділяє ще С. Евелпідіса (С. Evelpidis) — автора ряду праць з орендних «й взагалі аграрних відносин в Греції» (виданих французькою мовою [12, с. 57]).

Закінчивши огляд європейських країн О.В. Чайнов переходить до огляду стану сільгоспекономії в США та з інших континентів країн світу.

Чайнівський огляд розвитку сільгоспекономії в науково-дослідних установах США [12, с. 58—59] доповнюється детальним історико-економічним нарисом відомого американського сільгоспеконома Дж.Д. Блека, опублікованого на сторінках «Бюлетеня Державного НДІ Сільгосподарської Економії» в 1928р. за №1—4 [1].

В історії розвитку сільгоспекономії в США Дж.Д. Блек виділяє три етапи. Вказуючи, що в США сільськогосподарська економія, «як і скрізь, така ж стара, як і загальна економіка» вчений зазначав, що «перші американські економісти — Реймонд і Клері, більше цікавились питаннями промисловості, аніж сільським господарством», проте промисловість в країні «виростала на ґрунті сільського господарства» [1, с. 109]. Зокрема, «Генрі Джордж, видатний американський економіст другої половини XIX ст., побудував виключно на системі земельного обкладення теорію прогресу й бідності» [1, с. 109]. За Дж.Д. Блеком «вірогідно першою постановкою питань сільсько-господарської економії, як самостійної дисципліни, можна вважати виступ професорів В.Е. Скотта Лестер Уорда, Уолтера Ф. Уільконса, С.Р.Е. Зелігмана та інших на дев'ятому річному з'їзді американської економічної асоціації (American Economic Association) в 1897 році, котрі поставили питання: «Чи існують самостійні проблеми економії сільського господарства»?...

Теж питання обговорювалося через шість років на об'єднаному з'їзді першої секції Товариства розвитку наукової думки (Association for the Advancement of science) й Товариства заохочення сільсько-господарських наук (Society for the Promotion of the Agricultural science)» [1, с. 109]. До серйозних спеціалістів в області сільгоспекономії на цьому етапі Дж.Д. Блек відносить проф. Г.С. Тейлора (H.C. Taylor) з Вісконсінського університету й Віллет М. Хейса з Міннесотського університету [1, с. 109—110].

Не дивлячись на те, що на першому етапі питання виділення сільськогосподарської економії в окрему від загальної економії дисципліну остаточно вирішене не було, воно було настільки назрілим, що значна група учасників вищезазваного з'їзду (по меншій мірі шістьсот чоловік) «послідувала за Тейлором, Хейсом та іншими піонерами» і стала викладати сільгоспекономію як самостійну науку [1, с. 110]. Водночас науковці, зайняті дослідженням загальнонаукових питань («як, наприклад, професор Джон Айс в Канзасі, викладав загальну економію в державному університеті сільськогосподарського штату, в котрому в той же час вівся самостійний курс с.-г. економії в сільсько-господарському інституті» [1, с. 110]) були «так поглинені вирішенням економічних проблем, що їх навіть не цікавить питання, відносяться їхні роботи до сільсько-господарської чи іншої економії» [1, с. 110].

На другому етапі група науковців, переважно з числа агрономів (на чолі з В.М. Хейсом з Міннесоти, А.П. Робертсоном з Корнельського університету, Томасом Ф. Хентом з Огайо), які займалися вивченням окремих питань облаштування індивідуального сільгоспідприємства (сівозміни, організація території та ін.) в період з 1890 до 1900 рр. розпочала відокремлюватись від дослідників загальної агрономії (загальні питання розвитку землеробства і тваринництва в сільському господарстві), поклавши початок створенню «тої науки, котру ми називаємо «організацією господарства» (farm management)» [1, с. 110].

На третьому етапі відбувалося об'єднання сільськогосподарської економії (яка виділилася з загальної економії) й організації господарства (яка виділилася з загальної агрономії) в єдину наукову дисципліну. Доповідь «Комісії з розмежування» (Committee on cleavage) у складі Т.Ф. Хента, К.Л. Баттерфільда, Г.Ф. Уоррена й Д.Х. Отіса, яка була утворена згідно з рішеннями Асоціації сільськогосподарських навчальних закладів (Association of Land grant colleges), «містила слідуєчи положення — організація сільського господарства є галузь с.-г. економії, її задачею являється вивчення індивідуального господарства» [1, с. 111]. Інтерпретуючи цю доповідь ряд сільськогосподарських навчальних закладів країни (як, наприклад, у Вісконсіні, Канзасі, Огайо, Айові, Корнелі, Каліфорнії та ін.) розпочали злиття двох кафедр. Однак в деяких інших сільськогосподарських навчальних закладах (Міннесоті, Іллінойсі, Масачусетсі, Північній Дакоті, Орегоні, Кентуккі, Вірджинії) у зв'язку з тим, що в центрі їхньої уваги було індивідуальне господарство, в кін. 20-х рр. XX ст. мали ще самостійні кафедри сільськогосподарської економії і організації господарства по окремоті [1, с. 111].

Не дивлячись на єдність в організаційному відношенні науковці США в поглядах на сільгоспекономію умовно поділялись на три групи: представники організації господарства як надто схильні до розгляду практичних питань занадто мало уваги приділяли економічній теорії; представники сільгоспекономії безпосередньо, навпаки, вважаючи технічні знання хоча й важливими, проте другорядними, головною основою науки вважали економічну теорію; представники третьої точки зору (до якої переважно відносилися викладачі з не сільськогосподарських навчальних закладів) вважали сільгоспекономію тільки галуззю політекономії, яка не повинна займатися вивченням індивідуального господарства. Водночас, розуміючи природну необхідність наявності різних точок зору на сільгоспекономію й постійно співставляючи їх, відмічалося бажання досягти більшої єдності серед науковців США в кін. 20-х рр. XX ст. [1, с. 111—112].

Відзначені підходи позначилися й на розвитку викладання сільськогосподарської економії в США. Зокрема, в Міннесоті, після того як В.М. Хейс перейшов в 1905 р. до Міністерства землеробства, кафедру землеробства й тваринництва, в котру входила й організація господарства, отримав проф. Ендрю Босс. Після виділення в 1909 р. спеціальної кафедри тваринництва Е. Боссу був залишений курс землеробства й організації господарства, котрий він вів, як принаймі відомо, до кін. 20-х рр. XX ст. [1, с. 111 — 112]. Сільськогосподарську економію в Міннесоті в 1909 р. викладав д-р Джон Л. Коултер, «його змінив С.В. Томсон, потім в 1912 році Л.Х. Уільд, 1916 році І. Данна Дюранд і нарешті, Джон Д. Блек в 1918 році. Викладання с.-г.

економії знаходилося у веденні кафедри політичної економії до 1920 року, коли в с.-г. інституті була заснована спеціальна кафедра с.-г. економії. Дослідницька робота з сільсько-господарської економії велась самостійно вже з 1910 року» [1, с. 112].

З 1903 р. в Корнелі систематичний курс з організації господарства розпочав читати Т.Ф. Хент [1, с. 111], а «проф. Бейлі й проф. Лахман почали читати... курс лекцій під назвою «Сільськогосподарська економія»» [1, с. 112]. З 1907 р. ведення курсу організації господарства (в якості асистента по кафедрі землеробства) взяв на себе Г.Ф. Воррен (Г.Ф. Уоррен; G.F. Warren), який в 1911 р. став професором по кафедрі організації господарства. А з 1920 р. до курсу організації господарства були включені й питання сільськогосподарської економії [1, с. 112]. Цікаво відзначити, що з існуючих в розглядуємії період чотирьох десятків університетів й ряду великих дослідних станцій, які займалися дослідженнями в області економіки землеробства, на думку О.В. Чаєнова Корнелський університет відносився до одного з найголовніших центрів який створив цілі напрямки [12, с. 58], а проф. Г.Ф. Воррен «може вважатися вчителем й керівником багатьох десятків економістів й агрономів східних штатів» [12, с. 59]. Окрім праць Г.Ф. Воррена до видатних представників в області організації господарства в Корнелському Університеті О.В. Чаєнов відносив Е.Г. Мізнера (E.G. Misner) й В.Дж. Мірса (W.J. Myers)

В другому на думку О.В. Чаєнова центрі й водночас найстарішій американській школі сільгоспекономії Вісконсінського інституту на чолі з Річардом Т. Лі (Richard T. Ely) була створена «ціла плеяда економістів й агрономів центральних штатів» [12, с. 59]. У Вісконсіні в 1903 р. д-р Г.С. Тейлор читав курс з організації господарства слухачам короткострокових курсів, а з 1904 р. — курс сільськогосподарської економії на чотирирічних сільськогосподарських курсах [1, с. 111]. Новітній за словами О.В. Чаєнова теоретик і автор книги з сільгоспекономії (однієї з найбільш класичних з теорії економії землеробства [12, с. 59]) Г.С. Тейлор стояв на чолі кафедри сільськогосподарської економії з моменту її заснування (1903 р.) до свого переїзду до Вашингтона (1913 р.), де зайняв посаду директора Відділу організації сільського господарства. Перейшовши в 1913 р. з Айови до Вісконсіну проф. Б.Х. Гіббард (B. Hibbard), отримав кафедру сільгоспекономії в 1919 р. [1, с. 112]. Окрім Б.Х. Гіббарда склад Вісконсінського інституту був поповнений ще таким видатним економістом-аграрником як Едуард Моргауз (Edward Morehouse). Після переведу з Вісконсіну до Чикаго за особистим складом інститут вважався найпотужнішою науковою організацією в області сільгоспекономії США [12, с. 59].

В Гарвардському університеті проф. Т.Н. Карвер (T. Carver), якого О.В. Чаєнов вважав найстарішим теоретиком сільгоспекономії США [12, с. 59], читав її спершу молодшим курсам (в другій половині 1903 / 1904 н.р.), а вже згодом — й на старших курсах [1, с. 111—112]. Загалом Т.Н. Карвер читав два курси сільгоспекономії до 1927 р. допоки Дж. Д. Блек, який приїхав з Мінесоти, не змінив його. До того ж в Гарварді намічалось значне розширення робіт над питаннями сільгоспекономії й розвиток дослідницької частини в рівні з викладанням [1, с. 112].

В 1907 р. відбулося перше загальне зібрання Американської економічної асоціації, яке пройшло під прапором сільськогосподарської економії. «Головував Т.Н. Карвер, головною темою обговорення було питання про обсяг й зміст с.-г. економії, в якості доповідачів виступали Г.С. Тейлор, Б.Х. Гіббард, Девін Кінлей, К.Л. Беттерфільд й В.Д. Хорд» [1, с. 112].

В процесі еволюції викладання сільськогосподарської економії в США поступово вдосконалювалась структура курсу, усувалися помилки (зокрема та, що не передбачала попереднього перед сільгоспекономією читання курсу з основ економічної науки). Курс сільськогосподарської економії зазвичай передавав курсу організації господарства. В багатьох навчальних закладах сільськогосподарська економія поєднувалась з сільськогосподарською соціологією (впритулок до об'єднання в загальну кафедру), оскільки «багато проблем сільсько-господарського життя, — питання особистого споживання, населення, землеволодіння, сільських організацій, — являються в рівній мірі соціологічними й економічними» [1, с. 113].

В області науково-дослідної роботи з сільгоспекономії головною установою, яка відокремлено займалася науковими пошуками за станом на кін. 20-х рр. XX ст. було Бюро Сільськогосподарської Економії при Департаменті землеробства США, до складу якого входили відділи з організації сільського господарства (заснований в 1905 р. як відділ Бюро з рослинництва на чолі з В.І. Шпільманом, з 1913 р. очолювався, як зазначалося вище, Г.С. Тейлором, в 1915 р. виділений з Бюро з рослинництва й поєднаний в 1919 р. з відділом секретаріату землеробства), ринку (створений в 1913 році на чолі з Хас. І. Брандтом), обслуговування сільського господарства (на чолі з Т.Н. Карвером). В 1917 р. було створено Бюро з оцінки землеробської й тваринницької продукції на чолі з Г.С. Тейлором, а питаннями організації господарства став займатися Х. Р. Голлей. Питаннями оцінок сільгоспвиробництва займався д-р С.С. Стайн, економіки землеробства — д-р Л.С. Грей, населення й сільськогосподарського життя — д-р С.І. Гальпін, питаннями кооперативного збуту — Кріс Крістенсен [1, с. 113].

За даними Дж. Д. Блека дослідницька робота в області сільгоспекономії в США пройшла той же шлях, що попередньо був пройдений в Німеччині й Англії — від таксаційних розрахунків до дослідження методів ведення сільгоспідприємств [1, с. 113], яке здійснювалося шляхами: а) визначення системи господарства й способу його ведення з метою максимізації загального доходу; б) мінімізації собівартості (на одиницю сільгоспуділля й виробленого продукту), з метою максимізації чистого доходу (дані підходи були визначені у звіті Комісії з соціальних й економічних досліджень в сільському господарстві (у складі Г.С. Тейлора (голова), Дж.Д. Блека, І.С. Дева, Л.С. Грея, Е.Ж. Норса, Г.Ф. Уоррена, С.Г. Гальпіна), заснованого на огляді дослідницької роботи з сільгоспекономії й соціології за 1927 р. (до складання якого залучався й професор кафедри сільгоспекономії Канзаського сільгоспінституту В.Е. Граймс) [1, с. 113—114]).

До кола питань в області науково-дослідницької роботи з сільгоспекономії в США також належали: встановлення й посередництво в ринкових відносинах, торговельне інспектування, публікація ринкових бюлетенів, регулювання складських операцій (в області обслуговування сільського господарства) [1, с. 113]; статистичні дослідження [1, с. 114—115] (зокрема, О.В. Чаєнов відмічав значний інтерес до праць О. Бекера (O.E. Baker): атлас світового сільського господарства; світове виробництво пшениці та ряду ін. працівників [12, с. 59]); вплив змінення цін на організацію господарства; орендні відносини (перші дослідження — з 1916 р.), питання землекористування, сільгоспоселень, оцінки землі, організації праці в сільгосп-

виробництві [1, с. 115]; реалізація сільгосппродуктів (спроба пояснити й встановити сезонні й річні коливання цін); перехід від обчислення «вартості» споживання до прямої постановки проблеми підвищення рівня життя [1, с. 116].

Серед інших установ, які плідно проводили цікаві дослідження в області сільськогосподарської економії. Дж. Д. Блек виділяє Державний харчовий інститут при Стенфордському університеті в Каліфорнії (І.С. Девіс, Гольброк Уоркінг) та інститут економіки у Вашингтоні (С.Г. Норс, Г.С. Тейлор) [1, с. 116]. Водночас О.В. Чаєнов, з агро-економістів, працюючих в США виділяв проф. К. Боттерфільда (K. Butterfield) з Масахусетса — створювача світового товариства з вивчення сільського господарства, проф. Е. Норса (E. Nourse) з Амеа — автора виданої Московським НДІ Сільськогосподарської економії праці про американське сільське господарство проф. Е. Мура (E. Moore) з Нью-Йорка — автора праці з циклів врожайності [12, с. 59].

Потужний розвиток наукових досліджень в області сільськогосподарської економії в США в значній мірі став можливим завдяки державним субсидіям згідно з т. зв. Парнелльським актом 1925 р. Кожний сільськогосподарський навчальний заклад мав відділ з поширення сільськогосподарських знань, який частково фінансувався державою, частково — даним штатом. Координував роботу всіх штатів Державний Відділ Зв'язку Департаменту Землеробства, пов'язуючи роботу з поширення знань, дослідницьку й педагогічну діяльність [1, с. 116—117]. Як наслідок, — бурхливий розвиток сільгоспосвіти (збільшення кількості студентів зі спеціалізацією в області сільськогосподарської економії, в т.ч. при написанні дипломних робіт), зростання ролі і місця наукових досліджень (що, зокрема, позначено в збільшенні кількості науковців з вченими ступенями), що в підсумку благоприємно сприяло (поруч з розвитком інших наукових напрямків в області сільгоспвиробництва) подальшому успішному розвитку аграрного сектору економіки США [1, с. 116—118].

Торкаючись інших країн з американських континентів О.В. Чаєнов відмічав обмеженість наукових зв'язків з ними, тому й інформація про стан сільгоспнауки в них була незначною. Зокрема, в Канаді відмічалася діяльність проф. П. Бовінга (P. A. Boving) з Ванкувера й проф. В. Свансона (W.W. Swanson) з Каскаребонну [12, с. 59].

В Центральній й Південній Америці наукові центри були зосереджені в містах Буенос-Айрес, Ла-Плата й Монтевідео. В Уругваї й Аргентині відмічалася діяльність професорів Т. Амадео, Ед. Асеведу, Т. Арано (T. Amadeo, Ed. Acevedo, T. Arano), виділяючи праці останнього в теорії сільгоспкооперації, в Гондурасі — проф. Е. Мартінеца-Лопеца (E. Martineza-Lopez) з Tegucigalpa, який мав ряд цікавих трактатів з економічної географії своєї країни, на Гавайських островах — проф. Р. Адамса (R. Adams) з університету Гонолулу, відомого як спеціаліста в області сільськогосподарської соціології [12, с. 60].

З інших країн з інших частин світу О.В. Чаєнов виділяє Японію, Індію, Північну Африку.

Серед двох великих центрів японської економічної науки — університетів Токіо й Кіото — О.В. Чаєнов виділяє саме Кіото, оскільки саме там в 20-х рр. XX ст. був заснований «особливий Науково-Дослідний Інститут С.-Х. Економії, правда ще дуже мало зробивший, але залучивший значну групу вчених, з котрих відмітимо — проф. Д. Хашімото (D. Hashimoto), проф. Х. Тонахаші (H. Tonahashi) й молодих вчених Ізобе (Isobe) й Сугіно (Sugino)» [12, с. 60]. Цікаво, що молода японська установа жваво цікавилася, публікуючи на сторінках свого журналу, розробками чаєнівського НДІ Сільгоспекономії, зокрема, теоріями селянського господарства та кооперації [12, с. 60].

Серед ряду університетів, сільгоспшкіл й дослідних полів Індії найбільш повне уявлення О.В. Чаєнов дає про проф. К. Шаха (K.E. Shah) з Бомбея — автора ряду статей з економії сільського господарства, розміщених в англійських журналах, й проф. П. Банарея (P. Banerjee) з Калькути — автора окремої книги й серії праць про сільське господарство Індії, які вийшли за редакцією німецького науковця М. Зерінга [12, с. 60—61].

В Південній Африці вельми скромним центром сільгоспнауки являвся університет з Йоханесбургу, де працював проф. Р. Лефельд (R. A. Lehfeld) — автор праць з економіки й собівартості кукурудзи [12, с. 61].

Оглянувши (хоча, за словами О.В. Чаєнова, далеко не в повному переліку) великі й малі центри світової агроекономічної науки, великий вітчизняний науковець відмічав дві основні традиції в області розвитку сільгоспекономії: перша (що йшла від школи Т. фон-дер Гольца й історичної школи німецьких економістів) — давала в своїх працях переважно економічний аналіз об'єктів дослідження, висвітлюючи також історичну генезу вивчаємих явищ (причому використовуючи методіку вивчення класичних великих капіталістичних господарств, під впливом Е. Лаура, з деякими зміненнями, застосовуючи її й притаманно до селянських господарств); друга — принципово змішувала в своєму аналізі технічні й економічні проблеми і майже не цікавлячись генезою об'єктів прагнула дати працям вузько спеціалізовану цільову практичну установку (притаманна для англосаксонських країн). В деяких країнах було те чи інше поєднання обох традицій [12, с. 61] (зокрема, був намір редакції «Бюлетеня Державного НДІ Сільськогосподарської Економії» подати подібно до публікації Дж. Д. Блека [1] розгорнуті публікації про стан сільгоспекономії по окремоті в таких країнах як Німеччина, Франція, Японія та ін., також у викладі провідних науковців цих країн [1, с. 109], що, однак, не було зроблено у зв'язку з закриттям НДІ Сільгоспекономії в Москві у 1930 р.).

Висновки. Виходячи з оглянутого про розвитку сільськогосподарської економії в 20-х рр. XX ст. можна підсумувати те, що ця наука, по-перше, будучи загальновідомою викладалася у профільних ВНЗ та досліджувалася в академічних установах по суті в усіх країнах світу, по-друге, як наука з циклу економіко-теоретичних притаманно до аграрної галузі виступала теоретичною й методологічною основою для всіх сільгоспдисциплін прикладного економічного спрямування (спершу, як це було показано хронологічно, організації сільгоспвиробництва й сільгоспсоціології, згодом сільгоспкооперації, аграрної політики, економіки різних галузей землеробства й тваринництва та інших сучасних напрямків аграрного бізнесу). По-третє, викладання курсу сільськогосподарської економії органічно взаємодоповнюючись з розвитком дослідницьких пошуків й поширенням сільгоспзнань при активній державній підтримці сприяло масовому поширенню сільгоспосвіти серед сільгоспнаселення й підготовці кваліфікованих працівників аграрного сектору, здатних однаково якісно застосовувати набуті знання як в області теорії, так й на практиці (тим самим підкреслювалася неабияка практична роль й суспільна значимість цієї науки).

Зараз, в силу відсутності у вітчизняних виданнях публікацій подібно чайнівським [1; 8; 9; 11; 12], важко судити про сучасний стан (чи навіть існування) сільгоспекономії в світі. Проте не викликає сумніву, що сучасні теоретичні і практичні надбання й досягнення в області аграрної економічної теорії й аграрного бізнесу в провідних ринкових, в т.ч. індустріально-аграрних країнах світу мають вигоди й завдячують саме своєчасно зробленій увазі й пошані там до науки «Сільськогосподарська економія»!

ЛІТЕРАТУРА

1. *Блэк Джон Д.* Развитие и современное состояние с.-х. экономики в Соединённых штатах северной Америки (Перевод с рукописи И.И. Гонтаревой и Р.Я. Райт) // Бюллетень Государственного Научно-Исследовательского Института Сельско-Хозяйственной Экономии (Отв. ред. проф. А.В.Чаянов). — 1928. — № 1—4. — С. 109—118.
2. *Гаркавко В.К.* Еволюція уявлень про науку «Сільськогосподарська економія» // Економіка АПК. Міжнародний науково-виробничий журнал. — 2004. — №7. — С.25—30.
3. *Гаркавко В.К.* З історії розвитку «Сільськогосподарської економії» в системі економічних наук // Історія народного господарства та економічної думки України. Зб. наук. праць. — Випуск 37—38. — Київ, 2005. — 368 с. — (Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України»). — С. 305—311.
4. *Гаркавко В.К.* Організація економіко-аналітичних досліджень в роботі Кон'юнктурного інституту в 20-х рр. ХХ ст. // Наукові праці НУХТ. Наукове видання. — 2007. — №22. — С. 97—101.
5. *Гаркавко В.К.* Організація наукових досліджень розвитку агропромисловництва в роботі НДІ Сільгоспекономії в 20-х рр. ХХ ст. // Наукові праці НУХТ. Наукове видання. — № 26. Економіка. — С. 20—22.
6. *Гаркавко В.К.* Сельскохозяйственная экономия: что это была за наука и кто её представлял // Достижения современной экономической науки. Сборник научных трудов. Белгород: Руснаучкнига. — 2004 г. Выход 1. — С.14—19.
7. *Гаркавко В.К.* Сільськогосподарська економія як наука – теоретична основа економіки і організації сільськогосподарського підприємства // Наукові праці НУХТ. Наукове видання. — 2006. — №19. — Частина III. Економіка. — С.17—21.
8. *Краткий отчёт* Государственного Научно-Исследовательского Института С.-Х. Экономии за 1926/27 учеб. год // Бюллетень Государственного Научно-Исследовательского Института Сельско-Хозяйственной Экономии (Отв.ред.проф.А.В.Чаянов). — 1927. — №1 — 2. — С. 62—64.
9. *Материалы* по научной работе Института С.-Х. Экономии // Бюллетень Государственного Научно-Исследовательского Института Сельско-Хозяйственной Экономии (Отв.ред.проф.А.В.Чаянов). — 1928. — №1—4. — С. 126—134.
10. *Сельскохозяйственная экономия как наука* (доклад М.Сулковского и прения по докладу) // Труды Первой Всесоюзной конференции аграрников-марксистов. 20/ХІІ — 27/ХІІ 1929 г. — Том второй. Часть вторая. — Москва: Издательство Коммунистической Академии, 1930. — С. 81—142.
11. *Чаянов А.* Институт сельско-хозяйственной экономии в Оксфорде // Бюллетень Государственного Научно-Исследовательского Института Сельско-Хозяйственной Экономии (Отв.ред.проф.А.В.Чаянов). — 1928. — №1—4. — С. 118—120.
12. *Чаянов А.* Краткий обзор центров экономической мысли в области сельского хозяйства в Европе и других странах. (По материалам книгообмена и научной переписки Института С. - Х. Экономии). // Бюллетень Государственного Научно-Исследовательского Института Сельско-Хозяйственной Экономии (Отв.ред.проф.А.В.Чаянов). — 1927. — №1—2. — С. 53—61.

Надійшла до редколегії 10. 04. 2010 р.